

Відгук

офіційного опонента на дисертацію О. Ю. Косьянкової

«Поліграфне дослідження схильності до

обману осіб з різними типами емоційної зрілості»

подану на здобуття наукового ступеня

кандидата психологічних наук за спеціальністю

19.00.01 – загальна психологія, історія психології

У сучасних умовах загострення міжнародних відносин між країнами світу у зв'язку з поширенням тероризму, а також можливості проникнення в будь-яку з країн світу, нелегально перетинаючи кордони, величезного значення набуває підвищення ефективності способів боротьби з цими правопорушеннями. Ці ж проблеми виникають і під час розв'язання конфліктів у різних сферах юридичного дізнання, коли необхідно встановити правову істину. Особливе місце в колі таких проблем посідають поліграфні методи, які дозволяють за допомогою об'єктивних технічних засобів виявляти приховування підозрюваними правди, що заважає правосуддю встановлювати склад злочину.

Здебільшого технічному вдосконаленню психофізіологічних приладів з моменту їх виникнення і до теперішнього часу приділялася увага вчених і практиків. Разом з тим особу, яка приховує будь-яку важливу інформацію в контексті взаємодії з поліграфом досліджували значно рідше. Дисертаційне дослідження О. Ю. Косьянкової спрямоване на зміну цього дисбалансу в бік урахування ролі психологічного фактора в зазначеній вище взаємодії, чим підкреслено важливість обліку зміщення суб'єктивних акцентів при встановленні правди та істини.

Роль цього фактора в даному дослідженні виходить за межі процесу взаємодії в системі поліграф-людина і поширюється на більш широку й недостатньо розроблену сферу психологічних механізмів правди та брехні, обману та його приховування. У дисертації О. Ю. Косьянкової є багато

інформації, що стосується цих феноменів та безпосередньо не пов'язана з проблемами поліграфних перевірок. Отже, актуальність теми дисертаційного дослідження О. Ю. Косьянкової не викликає сумнівів.

Виходячи з обраної проблеми дослідження, дисертант коректно сформулював мету та завдання і повною мірою розкрив їх у структурній побудові та безпосередньо у змісті роботи. Спираючись на достатньо широке коло джерел та літератури, детально проаналізував теоретичний зміст понять «правда», «істина», «обман», «брехня» в сучасному розумінні та у зв'язку з проблемами юридичної психології, а також з професіями, де необхідний відбір для роботи в особливо важких і відповідальних умовах (с. 15-18).

Виходячи з принципу історизму, О. Ю. Косьянова переходить до аналізу й трактування зазначених вище понять з часів Сократа і до робіт К. Юнга, у яких викладається суть асоціативного методу дослідження особистості. У роботі виділено три етапи в розвитку розуміння зазначених вище понять, першим з яких є пошук ознак особистості, що можуть характеризувати певну її схильність до обману. При цьому, розглядаються особливості підходів до вирішення цих питань у Спарті, Стародавньому Римі, Київській Русі, Стародавньому Китаї тощо (с. 19-22).

Далі до контексту історичного опису ознак особистості, схильної до обману, дисертант включає аналіз показників фізіологічних реакцій організму при виникненні ситуацій, у яких можливий обман. Це звернення Авіценни до фіксації пульсу, м'язового стискання шкаралупи страуса в Африці і т. п. Настає момент з'єднання вербальних форм приховування інформації з методами фіксації психофізіологічних даних у відповідних умовах. Таким чином, на думку автора дисертаційної роботи, настає другий етап на шляху до виникнення поліграфного методу, пов'язаний із застосуванням приладових методик, що визначають зміну емоційних станів при зверненні суб'єкта до дачі неправдивих свідчень. Вирішальним кроком подалі стали методи словесно-асоціативного тесту, методики ШГР - шкіряно-гальванічної реакції, а також об'єднання методів фіксації кров'яного тиску,

пульсу й дихання при встановленні проявів обману. Цілий комплекс психофізіологічних методик, пов'язаних з вимірюванням емоційних реакцій організму в ситуаціях приховування інформації, приводить, на думку О. Ю. Косьянової, до третього етапу - безпосередньо появи сучасного поліграфу (с. 24-30).

У Росії, як зазначає дисертант, В. М. Бехтерев вказав на зв'язок емоцій, пам'яті та асоціацій, а О. Р. Лурія вже впритул підходить до об'єктивізації прихованих внутрішніх процесів. Разом з тим цей процес у Радянському Союзі в 1938 році був припинений з ідеологічних причин і відновлений тільки в 60-х роках роботами В.О. Варламова. Ним у 1986 році був сконструйований перший у СРСР комп'ютерний поліграф «Бар'єр» та його модифікації (с. 34-37).

О. Ю. Косьянова досліджує категоріальний апарат, включений у зміст поліграфного методу. Вона вказує на неоднозначність понять і вимірювальних процедур (с. 47-49), а також пропонує модель поліграфного дослідження, що складається з фізіологічних, психологічних та інструментально-технічних компонентів. Дисертант проводить аналіз трьох основних понять, які виступають провідними в цьому дослідженні: «обман», «неправда» і «брехня» - на вербальному й невербальному способах їх вираження. У результаті таких зіставлень вона приходить до висновку, що ці три поняття слід розглядати як одне ціле при провідному значенні слова «обман» (с. 50-56). У цьому ж параграфі аналізуються і сім фізіологічних показників, що враховуються в роботі поліграфа, серед яких показники дихання, артеріального тиску, ШГР, тремору і т. д.

Далі розглядаються психологічні категорії, до яких входять пізнавальні процеси, емоції, воля, знання, уміння, навички тощо. Автор даної роботи справедливо їх не описує, оскільки стверджує, що вони загальновідомі. Разом з тим дисертант розглядає поліграфне дослідження як послідовний процес, який складається з таких категорій: 1 - мотив, 2 — стимул, 3 — емоція, 4 - сприймання, 5 - увага, 6 - пам'ять, 7 - раціональне усвідомлення, 8 —

феномен психологічного захисту та 9 - відповідь. З О. Ю. Косьянковою можна погодитися щодо участі цих процесів у поліграфному дізнанні, але структурування елементів системи в такій послідовності, на наш погляд, не відображає реальності, оскільки це процес неоднозначний. Ми вважаємо, що на нейтральні слова особистість буде відповідати стандартно, а реакція на перевірені (значущі) слова потребує більшої уваги й раціонального обмірковування. Різні за змістом слова у відповідь викликають різні за побудовою мовленнєві утворення (с. 63-69).

Третя група інструментально-технічних категорій і понять представлена дисертантом у складі 9 словосполучень. Запропоновано чотири фази: 1 - фон як вихідний етап, 2 - реакція зміни фонові активності, 3 - післядія, зміна психофізіологічного показника по закінченню дії зовнішнього подразника як повернення до первинного стану, 4 - артефакт (спотворення) - зміна, що явно відрізняється від фону (с. 70-73). З нашої точки зору, остання структура діяльності контролю за поліграфним методом більшою мірою відповідає описуваному процесові, ніж послідовність дев'яти компонентів, що складаються з пізнавальних процесів і станів. Тим більше, що кожна з чотирьох фаз має об'єктивні психофізіологічні кореляти, які можна інтерпретувати в психологічних термінах. Також кожна фаза має свою мету і подальшу структуру розумових і виконавчих дій.

Далі О. Ю. Косьянова переходить до систематизації теоретико-методологічних підходів, що лежать в основі використання та інтерпретації даних поліграфного методу. Вона констатує, що сьогодні існує понад тридцять поліграфних теорій, з яких можна виділити когнітивні з одного боку та емоційні й мотиваційні з іншого. До першої, когнітивної групи теорій, вона відносить: тестування пам'яті, уваги, конфлікту, дихотомізації, орієнтаційну. До другої групи належать емоційно-вольові теорії: двофакторна, інформаційна, умовно-рефлекторна, загрози покарання, мотиваційна функціональних систем.

Проаналізувавши різні теорії, дисертант приходить до висновку, що всі вони зводяться до процесуального характеру досліджень відповідно до етапів проведення поліграфного методу. Таких етапів дослідження сьогодні виявлено десять. У процесі тестування враховуються також питання, яких існує 3 типи: перевірочні, нейтральні та контрольні. На основі варіювання цих питань створюється велика кількість методів проведення поліграфного тестування, що підтверджується дисертантом, який дуже докладно їх описує (с. 73-91).

О. Ю. Косьянова також розглядає в теоретичному плані психологічні питання індивідуальності обманщика: психотипи (істероїдні, шизоїдні, паранояльні), екстраверти й інтраверти, маніпулятори, актори, а також описує їх індивідуальні особливості. Вона у своєму дослідженні проводить ідею, що найбільш інформативними показниками в процесі індивідуального спілкування є емоції (с. 91-95).

У зв'язку з цим у теоретичному розділі дисертації особливе місце відводиться ролі емоційної сфери у змісті психофізіологічних показників поліграфного методу. Дисертант наводить більше ніж десять теорій емоцій, але для обманщика провідними емоціями вона вважає страх і боязнь. При цьому аналізуються більше як 10 емоційних станів, які можуть мотивувати обман. Тому особливого значення в широкому контексті емоцій відіграють мотивації поведінки людини, а також морально-оцінна роль. Крім того, дисертант виділяє також гностичне значення емоцій. При обмані, як зазначає вона, емоції можуть викликати почуття провини, страху та тривоги, що відбивається в поведінці та мовленні, а також спостерігаються зміни в інших фізіологічних показниках. Усі ці емоційні реакції організму, на думку автора, повинні враховуватися при проведенні поліграфного тестування, як і цілісні системні індикатори приховуваної інформації (с. 96-108). На цьому завершується теоретичний аналіз літературних джерел з обраної теми.

Далі дисертант переходить до узагальнення основних уявлень про емоційну зрілість особистості. Вона відзначає, що в процесі проведення

аналізу цієї проблеми виділено дві моделі уподібнення як прояв внутрішніх станів суб'єкта, а також генеративні моделі, у яких акцент робиться на характеристиці зрілої особистості. Ці дві моделі докладно досліджуються О. Ю. Косьяною, але здебільшого вона орієнтується на роботи О. Я. Чебикіна та І. Г. Павлової, у яких, з її точки зору, більш системно розглядається ця проблема (с. 109-121).

Відповідно до завдань дослідження розглянуто питання про розвиток емоційної зрілості в юнацькому віці, де зроблено акцент на експресивності, емоційній саморегуляції та емпатії при здійсненні теоретичного аналізу цих станів особистості в юнацькому віці, який, як і підлітковий, значною мірою тяжіє до обману. З іншого боку, у юнацькому віці завершується становлення світогляду, свідомості й самосвідомості особистості, що, як зазначає автор дисертаційної роботи, сприяє становленню емоційної зрілості (с. 122-130).

Продовжуючи ідеї обраного напрямку дослідження емоційної зрілості, дисертант пропонує 7 типів індивідуальних проявів даного феномена, до яких належать: експресивний, саморегуляційний, емпатійний, гармонійний, саморегуляційно-емпатійний, експресивно-емпатійний та експресивно-саморегуляційний - і дає кожному з цих типів детальну характеристику (с. 131-135).

Емпіричне дослідження впливу емоційної зрілості на схильність до обману проводилося в 379 осіб юнацького віку від 18 до 23 років. Ця робота здійснювалася за планом і відповідно до вимог поліграфного дослідження. Ранжування пріоритетних цінностей юнаків показало, що на першому місці стоїть сім'я, а на останньому з 6 мотивів - дотримання соціальних норм. О. Ю. Косьянова детально описує організацію проведення поліграфного дослідження та наводить характеристику методики оцінки емоційної зрілості в змісті діагностованих показників (с. 136-154).

Експериментальні дослідження з використанням поліграфа в первинній групі показали, що результати за більшістю показників, яких всього було 14, знаходяться на середньому рівні і лише за величиною розкиду - середне

квадратичне відхилення та коефіцієнт варіації у чотирьох із зазначених вище сумарних показників дещо завищені, а це означає, що певна частина випробуваних виходить за норму (с. 155-160).

Потім для більш якісного виявлення залежностей між емоційною зрілістю та схильністю до обману випробувані були поділені на групи, які відрізнялися за статевою ознакою, професійною спрямованістю навчання у вузі, ступенем вираженості схильності до обману та за типами емоційної зрілості. Слід зазначити, що при статистичній обробці даних дослідження був використаний критерій Стюдента, який дозволяє встановлювати достовірність відмінностей за величиною значень середнього арифметичного та середнього квадратичного відхилення. Ми не знаємо всіх умов застосування статистичних методів у даній роботі, але можемо припустити, що критерій Стюдента та нормування за допомогою правила плюс-мінус трьох сигм можна було застосувати і раніше. Разом з тим виникає питання щодо необхідності порівняння високих, середніх і низьких показників з 14 видів. Проте завдяки застосуванню критерію Стюдента все стало на свої місця і вдалося чітко встановити статистичні залежності між усіма видами досліджень (с. 161-174).

Подальше дослідження тісноти зв'язків між показниками схильності до обману та емоційної зрілості були здійснені за допомогою кореляційного, дисперсійного та факторного аналізу. Ці методи статистичної обробки даних дозволили більш глибоко та якісно виявити залежності в цілісній системі досліджуваного явища, що відображено у висновках даного дослідження і підтверджує його гіпотезу (с. 175-210).

Відаючи належне безсумнівним достоїнствам дисертації, необхідно зупинитись і на деяких її недоліках.

1. Позитивно оцінюючи запропоновані автором дисертації висновки, слід відзначити, що автор дисертаційної роботи взяв на себе важку працю розгляду трьох самостійних напрямів історії, теорії та технічного оснащення поліграфа й фізіологічних складових цього явища, окрім психологічних

досліджень, перевантаживши зміст роботи деталями, які певною мірою відволікають від головної ідеї (наприклад, скільки стільців та інших меблів стояло в кімнаті, де проводилися поліграфні дослідження).

2. Аналогічно перевантажений апарат статистичної обробки даних. Наприклад, постає питання, навіщо вводити два показники варіативності даних - середнє квадратичне відхилення і коефіцієнт варіації, якщо вони відображають ідентичні процеси. Що стосується використання критерію Стюдента, то до нього можна було звертатися частіше, оскільки він більш інформативний, також викликають інтерес причини високих позитивних значень коефіцієнтів кореляції в таблицях.

3. У деяких назвах підрозділів третього розділу спостерігається звернення до статистичних розрахунків (3.2.1, 3.2.2, 3.2.3), що, на нашу думку, некоректно, оскільки досліджуються не статистичні методи, а психологічні закономірності, а статистика - це лише спосіб їх виявлення.

4. На нашу думку, запропонована структура «послідовності процесу тестування, що складається з 9 компонентів» (с. 69), не має універсального характеру, оскільки в одному і тому ж дослідженні при постановці різних за змістом питань змінюється і структура відповідей, бо цілі відповідей різні через те, що на нейтральні питання можна відповідати шаблонно, а на ті, що потребують прихованості, автоматизми вже не спрацюють і структура дій зміниться.

Указані зауваження до дисертаційної роботи не мають принципового характеру, не впливають на міру обґрунтованості дисертаційних висновків і не знижують високий рівень даного дослідження, яке представляє нове оригінальне вирішення актуального наукового завдання - всебічний аналіз проблеми обману, істини та правди із застосуванням поліграфного методу при визначенні емоційної зрілості юнаків.

На завершення відгуку необхідно ще раз підкреслити наукову цінність дисертації О. Ю. Косьянкової, більшість з висновків та пропозицій якої мають як наукове, так і прикладне значення в плані виявлення психологічних

механізмів обману. Цілком достатнім є рівень її наукової апробації на міжнародних та всеукраїнських конференціях.

Робота виконана на високому науково-теоретичному й практичному рівні, вирізняється новизною й завершеністю, відповідає всім вимогам до наукових робіт такого кваліфікаційного рівня. Обґрунтованість наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації, не викликає заперечень. Основні положення дисертаційного дослідження О. Ю. Касьянкової з достатньою повнотою викладені у 8 публікаціях, у тому числі 5 статей у фахових виданнях з психологічної науки та 3 статті - у зарубіжних виданнях. Автореферат дисертації повно відображає її основні положення. Розбіжностей між текстом дисертації й положеннями автореферату немає. Робота виконана хорошою науковою мовою.

Дисертаційне дослідження О. Ю. Косьянкової за змістом відповідає паспорту спеціальності 19.00.01 і оформлене згідно з кваліфікаційними вимогами. Ознайомившись з дисертацією та науковими публікаціями автора, можна зробити висновок, що О. Ю. Косьянова заслуговує присудження їй наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.01 - загальна психологія, історія психології.

Офіційний опонент:

доктор психологічних наук, професор,
завідувач кафедри психології
Чорноморського національного університету
ім. П. Могили

Я.В. Васильєв

